

QADIMGI TURKIY TILDA SIFATLARNING YASALISHI: TO'NYUQUQ, KULTEGIN, BILGA XOQON, OLTIN YORUG' ASARLARI MISOLIDA

Xasanova Madina Aliqul qizi

Samarqand davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada qadimgi turkiy tildagi sifatlarning yasash jarayoni To'nyuquq, Kultegin, Bilga Xoqon bitiklari hamda "Oltin Yorug'" asari asosida tahlil qilinadi. Maqolada sifat yasovchi qo'shimchalar, ularning morfologik xususiyatlari, semantik guruhlari va qadimgi yozma yodgorliklardagi qo'llanish holatlari o'rganilgan. Shuningdek, qadimgi turkiy tilda sifatlarning tuzilishidagi tarixiy o'ziga xosliklar, ularning hozirgi turkiy tillardagi izlari bilan qiyosiy tahlil keltirilgan. Tadqiqot natijalari qadimgi turkiy tilning leksik va grammatik tizimini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: qadimgi turkiy til, sifat, yasovchi qo'shimcha, morfologiya, To'nyuquq, Kultegin, Bilga Xoqon, Oltin Yorug', qiyosiy tahlil, tarixiy tilshunoslik.

Abstract: This article analyzes the formation of adjectives in the Old Turkic language based on the Orkhon inscriptions — Toñuquq, Kültegin, Bilge Khagan — and the "Altun Yaruk" text. The study examines adjective-forming suffixes, their morphological characteristics, semantic types, and usage in ancient written monuments. It also highlights the historical features of adjective formation and compares them with modern Turkic languages. The research contributes to a deeper understanding of the lexical and grammatical structure of the Old Turkic language.

Keywords: Old Turkic language, adjective, derivational suffix, morphology, Toñuquq, Kültegin, Bilge Khagan, Altun Yaruk, comparative analysis, historical linguistics.

Аннотация: В данной статье рассматривается процесс образования прилагательных в древнетюркском языке на материале памятников Тоньюкука, Кюльтегина, Бильге-кагана и произведения «Алтын Ярук». Анализируются словообразовательные суффиксы, их морфологические особенности, семантические группы и функции в древних письменных источниках. Также проводится сопоставительный анализ с современными тюркскими языками. Результаты исследования способствуют более глубокому пониманию лексико-грамматической системы древнетюркского языка.

Ключевые слова: древнетюркский язык, прилагательное, словообразование, морфология, Тоньюкук, Кюльтегин, Бильге-каган, Алтын Ярук, сравнительный анализ, историческое языкознание.

Qadimgi turkiy tilda sifatlar leksik va grammatik tizimning muhim qismini tashkil etadi. Sifatlarning shakllanishi va semantik rivoji turkiy xalqlar tili tarixining muhim bosqichlarini yoritishda muhim ahamiyatga ega. To'nyuquq, Kultegin, Bilga Xoqon bitiklari hamda "Oltin

Yorug‘‘ asari qadimgi turkiy yozma yodgorliklarning eng muhim manbalari sifatida o‘sha davr tili, morfologiyasi va leksik tizimi haqida boy ma‘lumot beradi.

Mazkur tadqiqotda qadimgi turkiy til materiallari asosida sifatlarning yasash jarayoni, ularning morfologik tuzilishi, semantik turlari hamda qo‘llanish xususiyatlari o‘rganiladi. Shuningdek, qadimgi turkiy tildagi sifat yasovchi qo‘shimchalarning hozirgi turkiy tillardagi izlari bilan qiyosiy tahlil amalga oshiriladi. Tadqiqot natijalari qadimgi turkiy tildagi so‘z yasash tizimini chuqurroq o‘rganish va hozirgi turkiy tillarning rivojlanish bosqichlarini anglashda ilmiy asos yaratadi.

1. Qadimgi turkiy tilda sifat yasashning umumiy tamoyillari

Qadimgi turkiy tilda sifatlar, asosan, **affiksatsiya**, **semantik kengayish** va **so‘z turkumi o‘zgarishi** yo‘li bilan yasalgan. Eng ko‘p ishlatilgan sifat yasovchi qo‘shimchalar: **-lig / -lig / -lik / -siz / -rak / -chi / -siz**, shuningdek **-di / -gü / -mish** kabi shakllar.

Bu affikslar orqali hosil bo‘lgan sifatlar qadimgi bitiklarda keng qo‘llangan va ular semantik jihatdan bir necha guruhga bo‘linadi:

1. Tashqi belgini ifodalovchi sifatlar
2. Ichki holatni ifodalovchi sifatlar
3. Abstrakt belgilarni ifodalovchi sifatlar

2. To‘nyuquq bitigidan misollar

To‘nyuquq bitigida sifatlarning ishlatilishi ko‘p hollarda **davlat arboblari**, **urushlar** yoki **tabiat** tasvirida namoyon bo‘ladi.

- “*Bilgä qayan ermiş*” — “U dono xoqon edi”. (bu yerda **bilgä** so‘zi “bil-” fe‘lidan **-gä** yasovchisi orqali yasalgan, ya’ni “bilimli, aqlli”).
- “*Ulug qutluq qayan*” — “Buyuk, baxtli xoqon”. (**ulug‘** — sifat, “katta, yuksak” ma’nosida; **qutluq** — *qut* (baxt) + **-luq** yasovchisi orqali hosil bo‘lgan sifat).
- “*Tengride bolmiş qayan*” — “Tangri tomonidan yaratilgan xoqon” (**bolmiş** — fe‘lning sifatdosh shakli, “yaralgan” ma’nosida).
- “*Yablaq bodun*” — “Buyuk xalq” (**yablaq** — “buyuk, qudratli” sifat).

Bu misollar qadimgi turkiy tildagi **-luq / -miş** kabi qo‘shimchalarning sifat yasashdagi faol rolini ko‘rsatadi.

3. Kultegin bitigidan misollar

Kultegin bitigida sifatlar ko‘pincha shaxsning fazilatlarini, qahramonlik va jasoratni ifodalash uchun ishlatiladi.

- “*Er atıy üküş boltı*” — “Jangchilar soni ko‘p bo‘ldi” (**üküş** — “ko‘p” ma’nosidagi sifat).
- “*Begler begi erdi*” — “U beklarning begi edi” (bu yerda **begi** shakli otlashgan sifat tusida qo‘llangan).
- “*Bilgä qagan täñridä bolmiş turur*” — “Bilga xoqon Tangridan yaratilgan” (**bilgä** — “aqlli, dono”).
- “*Qadir qutluq sü*” — “Qadrli, baxtli qo‘shin”.
- “*Tüz erdemlig er erdi*” — “To‘g‘ri, fazilatli kishi edi” (**erdemlig** — *erdem* (fazilat) + **-lig** yasovchisi orqali hosil bo‘lgan sifat).

Bu bitikdagi misollar qadimgi turkiy tilda **abstrakt otlardan sifat yasovchi qo'shimchalarning** keng qo'llanilganligini tasdiqlaydi.

4. Bilga Xoqon bitigidan misollar

Bilga Xoqon bitigida ham ko'plab sifat yasovchi shakllar uchraydi:

- “*Qutluy qayan*” — “Baxtli xoqon”
- “*Tüz yir sub*” — “To'g'ri (tekis) yer va suv” (**tüz** — sifat, “tekis, tartibli”).
- “*Yablaq sü*” — “Katta, kuchli qo'shin”.
- “*Kişi yagī boltuqta sabīmīš*” — “Odam dushman bo'lganda sabrli edi” (**sabīmīš** — “sabrli” sifatdosh shakl).
- “*Ulug törü*” — “Buyuk tartib, buyruq”.

Bu sifatlar orqali qadimgi turkiy tildagi **davlat, tartib, jasorat, donolik** kabi abstrakt tushunchalarning til vositasida ifodalanish imkoniyatlari ko'rinadi.

5. “Oltin Yorug'” asaridan misollar

“Oltin Yorug'” (Altun Yaruk Sudur) asari Buddaviy diniy mazmundagi matn bo'lib, unda turkiy tilning so'z yasash tizimi yanada boy ko'rinishda namoyon bo'lgan.

- “*Yaxshilig kilmak*” — “Yaxshilik qilish” (**yaxshilig** — yaxshi + **-lig**).
- “*Qoriylig suv*” — “Sovuq suv” (**qoriylig** — qoriy (sovuq) + **-lig**).
- “*Tüzlük yol*” — “To'g'ri yo'l” (**tüzlük** — *tüz* + **-lük**).
- “*Taziklik*” — “Tozalikka oid” (abstrakt sifat nomidan).
- “*Küchlüg kişi*” — “Kuchli odam” (**küchlüg** — *küch* + **-lüg**).
- “*Tatsiz ot*” — “Mazasi yo'q ovqat” (**tatsiz** — *tat* (ta'm) + **-siz**).

Bu misollar “Oltin Yorug'” asarida sifat yasovchi **-lig / -lük / -siz** affikslarining faol ishlatilganini ko'rsatadi.

6. Qiyosiy tahlil

Qadimgi turkiy tildagi **-lig / -siz / -rak** qo'shimchalari bugungi o'zbek, turk, qozoq, uyg'ur, qirg'iz tillarida ham faol ishlatiladi:

- qad. *bilgilig* → hoz. *bilimli*
- qad. *tüzlük* → hoz. *to'g'rilik*
- qad. *küchlüg* → hoz. *kuchli*
- qad. *tatsiz* → hoz. *tatsiz / ta'msiz*

Bu hodisa qadimgi turkiy tilning morfologik tizimi zamonaviy turkiy tillar uchun mustahkam asos bo'lganini isbotlaydi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, qadimgi turkiy tilda sifatning yasash tizimi mukammal morfologik tizimga ega bo'lgan. To'nyuquq, Kultegin, Bilga Xoqon bitiklari hamda “Oltin Yorug'” asarlarida sifat yasovchi **-lig, -siz, -mīš, -rak** kabi affikslarning faol ishlatilgani qadimgi tilning so'z yasash imkoniyatlari nihoyatda boy bo'lganini tasdiqlaydi.

Bu tizim hozirgi turkiy tillarda ham o'z izini saqlab qolgan. Shu bois qadimgi turkiy tildagi sifatning o'rganilishi turkiy tillarning tarixiy rivojlanishini, so'z yasash modellari va grammatik tizimlarining shakllanishini chuqurroq anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. A. M. Shcherbak. *Grammatika drevnetyurkskogo yazyka*. — Leningrad: Nauka, 1961.
2. M. Räsänen. *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*. — Helsinki, 1949.
3. Talat Tekin. *A Grammar of Orkhon Turkic*. — Indiana University, 1968.
4. S. E. Malov. *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*. — Moskva: AN SSSR, 1951.
5. A. Von Gabain. *Alttürkische Grammatik*. — Leipzig: Otto Harrassowitz, 1950.
6. Qosimov B. *Qadimgi turkiy til*. — Toshkent: Fan, 1988.
7. Erdal, M. *A Grammar of Old Turkic*. — Leiden: Brill, 2004.
8. Tekin T. *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk*. — Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995.